

Н. В. Іовхімчук,
Східноєвропейський
національний університет
імені Лесі Українки,
м. Луцьк

**КОНЦЕПТ «ЧУЖИНА»
В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ ПІСНІ
КОНЦЕПТ «ЧУЖБИНА» В
УКРАИНСКОЙ НАРОДНОЙ ПЕСНЕ
THE CONCEPT «OF FOREIGN LAND»
IN UKRAINIAN FOLK SONG**

Анотація

У роботі розглянуто семантику слова-концепту *чужина* в українських народних піснях. Саме ця лексема стала об'єктом аналізу цієї статті. До лексико-семантичного поля *чужина* визначено типові дієслова, синонімічні вислови до лексеми. Український пісенний фольклор фіксує також зменшувальні форми слова-концепту *чужина*.

Ключові слова: семантика, чужина, далекий простір, далека земля, чужа сторона, чужа земля, чужий край.

Аннотация

В работе рассмотрено семантику слова-концепта *чужбина* в украинских народных песнях. Именно эта конструкция стала объектом анализа этой статьи. В лексико-семантическом поле *чужбина* определены типовые глаголы, синонимичные выражения. Украинский песенный фольклор фиксирует также уменьшительные формы слова-концепта *чужбина*.

Ключевые слова: семантика, чужбина, далекое пространство, далекая земля, чужая сторона, чужая земля, чужой край.

Summary

This article examines the semantics of the word-concept in a foreign land Ukrainian folk songs. It is this token become the object of analysis of this article. In Ukrainian folk songs images of characters - is a special way to reflection of reality,

which reflect the different stages of the categories of folk perception of space. To lexical-semantic field of common foreign land defined verb, synonymous expressions to the token. Ukrainian folk songs also fixes diminutive form of the word-concept foreign land.

Key words: semantics, foreign land, far space far land, alien party, alien land, alien land.

Постановка наукової проблеми та її значення.

Життя українців у просторовому вимірі відображено в піснях за допомогою низки мовних одиниць. Вербалізацію взаємопов'язаних категорій простору й часу чітко простежено у структурі народнопоетичних текстів.

Найвиразніша риса фольклорного словника – його символічність й семіотичність. Лексеми, що входять до словникового складу, нерідко втрачають номінативне значення і знаходять нові валентності в межах архаїчної семіотичної системи, пов'язаної безпосередньо з уснопоетичною картиною світу. В українському пісенному фольклорі образи-символи – це особливий спосіб відбиття дійсності, які відтворюють різні етапи формування народнопоетичного сприйняття категорії простору.

У нашому розумінні мовна модель простору – це вербальна інтерпретація простору, втілена в семантиці ключових слів. Аналізуючи мовну категоризацію поняття простору в мові народної пісні, відзначаємо специфічний характер сприйняття і кодування просторових відношень у свідомості носіїв фольклору. Зокрема, лексико-семантичне поле „чужий простір” в українських народних піснях представлено словом-концептом *чужина*.

Концепт *чужина* у фольклорі досліджували Єрмоленко С. Я., Данилюк Н. О., Макаровська О., Селіванова О. О. Однак на сьогодні поза увагою дослідників залишаються питання, пов'язані з вивченням цього слова-поняття в українській народній пісні.

Мета і завдання статті. Метою нашої статті передбачено

проаналізувати семантику слова-концепту *чужина* в українських народних піснях.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.

Назва *чужина* в усній словесності виявляє значення „чужа, далека земля, країна” [5, с. 379]. Наші предки навчилися розрізняти себе й довкілля, розмежовувати свій і чужий простір через своїх родичів та предмети побуту, одяг, страви тощо. Люди проживали на певній території і цей простір вважали своїм, знайомим, а тому й позитивним. Усе, що відоме, – нестрашне, нічим не загрожує, тому свій простір людина оцінювала позитивно. Чужий простір – незвичний, нерідний, такий, що насторожує, відштовхує. На думку О. В. Юдіна, у фольклорних текстах номінації *чужина/чужа сторона* змальовується „досить похмурими фарбами, життя там неприємне, болюче, небажане для людини” [6, с. 89]. Тобто *чужину* найчастіше оцінено негативно: *Ой піду я в лісок трісок та наломлю лому, Дурний же ня розум заніс на чужу сторону. А у чужій стороночці ні отця, ні мати, Лиш у чужій стороночці тяжко пробувати* [Пісні родин. життя, с. 56]. Особливо це протиставлення видно у родинно-обрядових піснях. У пісенному фольклорі *чужина*, *чужа сторона*, *країна* асоціюється з нещасливою долею, поневіряннями, чужими звичаями, законами. У *чужу сторону* віддає мати дочку, проводить дівчина козака, їде козак на війну: *У неділю рано синє море грало, Випроводжає мати дочку у чужу стороночку, В чужу стороночку, між чужії люде: – Ой хто ж тебе, доню, жалувати буде!* [Бодянський, с. 151]; *Їхав козак на війноньку, Сказав: ”Прощай, дівчинонько, Прощай, дівчино, чорнобривонько, Їду в чужу сторононьку* [Народні пісні, с. 300]. У весільних та родинних піснях вислів *чужа сторона* називає місце, куди йде заміж дівчина, й означає „нерідну сім’ю та батьків”: *Ой як тяжко конопельці сирій в воді гнити, Єще тяжче молодиці на чужині жити* [Пісні родин. життя, с. 56]; *Віддала мене мати В чужу сторону, В чужу сторону, Між велику сім’ю* [Пісні родин. життя, с. 92]; *А чужа сторона І без вітру шумить*

Чужа мати, чужий батько – І не б'ють, то болить [Пісні родин. життя, с. 92].

У весільних текстах назви на позначення чужого простору об'єднані спільним мотивом прощання дівчини з батьками, рідним домом, родиною, дівочтвом, просякнуті смутком і тривогою за майбутню долю: *Дайте Гальочци цибулю в вічі, Щоб заплакала д'матьонки йдучи, Д'матьонки свої та й до чужей, Та й до свекрухи та й до лихеї* [Весілля, с. 26]. О. О. Селіванова зауважує, що „рід має складну стратифікацію, ієрархію стосунків, де опозиція *свій – чужий* отримує різне оцінне навантаження. По-перше, це стосунки чоловіка й дружини, кровно не рідних, але яких поріднив шлюб. Дослідники весільних ритуалів та обрядів відзначають, що шлюбні стосунки зумовлюють зближення, посвячення родів, просторовий перехід чоловіка від *свого* до *чужого*, і далі – знов до *свого*, а дружини – від *свого* до *чужого*” [4, с. 30]: Лексема *чужина* може набувати також okazіональної семантики „родина чоловіка” [1, с. 245]: *Перве горе, перве горе – Ой, дитина мала; Друге горе – ой, свекруха лихая. Третє горе, третє горе – Ой чужая країна, Попалася, ой, невірна дружина* [Закувала зозуленька, с. 296]; *Перша досада – що чужая сторона, Друга досада – що дружина невірна, Третя досада – що дитина мала, Четверта досада – що свекруха лихая* [Пісні родин. життя, с. 205]; – *Уставай, невістко, В чужій стороні, Погодуй пташину У новім дворі!* [Пісні родин. життя, с. 100].

К. Мошинський відзначав, що в селян завжди є відчуття небезпеки „чужого” простору й безпеки „свого”. Безпечний свій будинок і садиба. Небезпечно – у чужих на дворі або в будинку, особливо в недобрих людей. Зовсім погано в чужому селі, полі, на дорозі [7, с. 305]. Крім того, на думку О. В. Юдіна, *чужина* – це місце ностальгії, туги, горя, загибелі. Однак усе ж туди ідуть люди, які втратили надію знайти своє щастя вдома [6, с. 91]: *Ревнули воли У новім ярмі, Поховали чумаченька В чужій стороні* [Яворницький, с. 267]: Характерна народнопісенна формула *на чужині жити* набирає значення „жити у місці, яке не є батьківщиною або

місцем постійного проживання” [5, с. 379]: *Тошно сиротині Жити на чужині, Без отця, без неньки, Без рідного роду* [Яворницький, с. 152]; *Уже ж мої карі очі Та й поплакалися, На чужині живучи, Чужим людям годячи* [Пісні родин. життя, с. 156]. Інакші обставини життя, відстань роблять людину самотньою, відірваною від родини, рідної землі, вітчизни, тобто сиротою: *Горе сиротині Ой на чужій країні, Ой на чужім краю, Де роду не маю* [Пісні родин. життя, с. 262]; *Не шуми, луже, в дубровоньці дуже, Не задавай серцю жалю, що я в чужім краю! Ой я в чужім краю, в чужій стороньці, Трудно ж мені в світі жити, бідній сиротоньці* [Пісні родин. життя, с. 199]. Тяжко живеться на чужині, усе не в радість, сумно за батьківщиною, печально через розлуку з нею і радісно від зустрічі з ким-небудь із рідних.

Синонімічні до слова *чужина* вислови *чужий край, чужа країна, чужа сторона, чужа чужина*. Ці словосполучення інколи використано в тій самій пісні: – *Ой лежав козак убитий та у полі під рокитою, У чужій стороні, у чужому краю, А я [вітер] побачив, що він у чужій стороні, Та й приніс козакові кості у рідний край!* [Закувала зозуленька, с. 342].

Український пісенний фольклор фіксує також зменшувальні форми: *чужа стороночка, чужа сторононька*, що передають гіркоту, співчутливість, ставлення до сироти. Наприклад: *А у чужій сторононьці Ні отця, ні неньки, гей! Тільки в саду вишневому Кують соловейки* [Пісні родин. життя, с. 53]; *Ой що твоя квітка на воді зівяла? – Не лежала-м, мамко, ані годиночки: Зсушила, звялила чужа стороночка, Чужа стороночка, людська роботочка* [Пісні родин. життя, с. 55]; – *Оженила сина лихая година, Оддала я дочку в чужу стороночку. Хто ж мені на старість випере сорочку?* [Пісні родин. життя, с. 71].

У наймитських, заробітчанських піснях вжито вислів *чужа чужина*. У „Словнику української мови” він кваліфікується як : „а) чужа, далека земля, країна. б) чужі, нерідні люди” [5, с. 379]. У народнопісенних текстах знаходимо обидва значення: – *Сестро ж наша, сестро да сестриченько, Чи*

вже ж ти привикла на **чужій чужині**, На **чужій чужині**, між **чужими людьми**? [Бодянський, с. 147]; *В чужий край занесла, Між чужії люди, А хто ж мене вербо, Жалувати буде?* [Пісні родин. життя, с. 49]. У зв'язку з цим нагадаємо думку С. Я. Єрмоленко: „Якщо в ліричних піснях епітет *чужий* звичайно вживається з іменниками *край, сторона, люди*, то в наймитських, заробітччанських піснях семантика слова *чужий* розширюється, досягаючи найвищого вияву експресії в тавтологічному звороті *чужа чужина*. Експресивний зміст поетичного епітета *чужий* розкривається в пісенних текстах завдяки стилістичній фігурі повтору” [2, с. 83].

До лексико-семантичного поля *чужина* входять типові дієслова *жити, вмерти, піти, взяти, віддати, ослабнути, бідувати, поїхати, збиратися* – *Я без тебе загину, Як ти **підеш в чужину*** – *Ой не плач же, дівчино, не журишь Та до мого серденька пригорнись* [Закувала зозуленька, с. 345]; „*Не бий мене, мужу, не лякай, Візьми моїх діток, Діточок маленьких, А я **піду в найми в чужий край!*** [Народні пісні, с. 158]. *Ой лежав козак убитий та у полі під рокитою, У чужій стороні, у чужому краю; А ти на **чужині** будеш **бідувати**, Гей, гей, будеш бідувати!* [Закувала зозуленька, с. 378].

Вислів *чужий край* перебуває в синонімічних відношеннях зі словосполученням *далекий край*. У пісенних текстах епітет *далекий* має значення „чужий простір”, „чужа країна”, отже, й оцінюється негативно, вороже: *Питається козак дівки: „Чи **підеш за мене**”, – **Не пійду, не пійду – з далекого краю**, – **Будеш бити, ізнущаться – я роду не маю** [Бодянський, с. 91]; *Прилетіла зозуленька **З далекого краю**, Сіла собі спочивати У зеленім гаю* [Народні пісні, с. 308].*

У контекстах словосполучення *далекий край* асоціюється з перешкодою в коханні: *Повій, вітре, повій, буйний, з глибокого яру, – Прибудь, прибудь, мій миленький з **далекого краю!*** – *Ой рад би я повівати, глибокий яр дуже, Ой рад би ж я **прибувати, далекий край** дуже* [Бодянський, с. 125].

Номінацію *чужина* розуміють як „далекий населений пункт”, причому, зазвичай, без уточнення місця, тобто міста, села, а також без вказівки на

конкретне розташування або відстань до нього: *чужа сторона, чужа земля, чужий край, далекий край, чужа чужина*. О. Макаровська, зауважує, що „чужина та її концептивні еквіваленти (слова і словосполучення) виступають як щось абстрактне, яке існує за межею рідного, освоєного простору. При цьому підкреслюється відчуження, віддалення від рідних місць” [3, с. 156–157]: *Світ великий, край далекий, та ніде прожити: Славне військо запорізьке хотить погубити* [Укр. нар. думи, с. 156]; „*Не бий мене, мужу, не лякай, Візьми моїх діток, Діточок маленьких, А я піду в найми в чужий край*”! [Народні пісні, с. 158]; *Ревнули воли У новім ярмі, Поховали чумаченька В чужій стороні* [Яворницький, с. 267].

Предметна обмеженість нерідного простору, яке можна не тільки уявити, а й побачити, подається в пісенному фольклорі такими формулами: *чужі люди, чужі ворота, чужа хата, чужа сім'я*. Наприклад: *Ой не так же сторонька, А як тії да чужі люде, Як прийдеться помирати, Да нікому й поховать буде* [Закувала зозуленька, с. 373]; *Дружинька неймовірная, Чужа сім'я непривітная!* [Закувала зозуленька, с. 295].

Висновки. Отже, невідоме у людській свідомості пов'язано з небезпекою, нещастям. Слово-концепт *чужина* має різну семантику: „далекий край”, „чужий простір”, асоціюється з перешкодами в коханні, тугою, горем, загибеллю тощо.

Список використаних джерел

1. Данилюк Н. О. Концепт рідної сторони у мові української народної пісні / Н. О. Данилюк // *Současná Ukrajínistika. Problémi jazika literatury a kultyry. Sborník článků Univerzity Palackého v Olomouci*. – Olomouc, 2008. – С. 243–248.
2. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності / С. Я. Єрмоленко . – К. : Довіра, 1999. – 430 с.
3. Макаровська О. Концепт чужбина в русских пословицах и поговорках. Функционально-когнитивный аспект / О. Макаровська. – //

Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999. – № 11. – С. 155–163.

4. Селіванова О. О. Опозиція *свій – чужий* в етносвідомості (на матеріалі українських паремій) / О. О. Селіванова // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 26–34.

5. Словник української мови: в 11т. / [ред. кол. І. К. Білодід та ін.]. – К.: Наукова думка. – Т. 11. – 1980. – 699 с.

6. Юдин А. В. Концепт чужбина/чужина в русском и украинском языке: сопоставительный анализ / А. В. Юдин // Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. – № 20. – 2008. – S. 77–95.

7. Moszyński K. Kultura ludowa słowian / K. Moszyński. – Т. 2. – Kultura duchowa. – Cz. 1. – Warszawa, 1967. – S. 305–306.

Список умовних скорочень джерел

1. Бодянский – Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських. – К.: Наук. думка, 1978. – 326 с.

2. Весілля – Кондратович О. М. Весілля на Поліссі / О. М. Кондратович. – Луцьк: Надстир'я, 1996. – 110 с.

3. Закувала зозуленька – Закувала зозуленька: [антологія української поетичної творчості] / [вступ. стаття, упоряд. та прим. Н. С. Шумади] – К.: Веселка, 1998. – 510 с.

4. Народні пісні – Українські народні пісні. – К.: Держ. видавн. образотв. мистец. і музичн. літератури., 1960. – 376 с.

5. Пісні родин. життя – Пісні родинного життя / [упоряд., автор вст. ст. та прим. Г. В. Довженок]. – К.: Дніпро, 1988. – 359 с.

6. Укр. нар. думи – Українські народні думи та історичні пісні. – К.: Веселка, 1993. – 293 с.

7. Яворницький – Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого / [упоряд., вст. ст., прим. та коментарі М. М. Олійник-Шубравської]. – К.: Муз. Україна, 1990. – 453 с.